

LA DIALÈCTICA ENTRE DISTINCIÓ I MASSIFICACIÓ CULTURAL¹

Jordi Busquet

The purpose of this article is to make a brief presentation of my work for my thesis which deals with the phenomenon of cultural democratization in modern societies and which is entitled "The Dialectic between Individuality and Cultural Massification". My intention is —although a posteriori— to explain or make a reconstruction of the thesis and its origin: the motivations behind this choice of subject, the structure of and the principal conclusions drawn from my work.

83

1. Presentació

La realització d'una tesi doctoral constitueix una aposta personal i un repte intel·lectual que presenta —com tots els *rituals iniciàtics*— importants dificultats. Les dificultats no són només d'ordre tècnic o conceptual: són, també, d'ordre psicològic. L'elaboració d'una tesi representa una mena de "viatge intel·lectual" llarg i dificultós que jo vaig iniciar —aquesta és la sensació que tenia aleshores— amb les maletes mig buides i sense un objectiu gaire clar. És al llarg d'aquests anys que el treball ha anat prenent cos i forma i ara és, potser, el moment de fer-ne balanç.

2. Antecedents i elecció del tema

El juliol de 1990 vaig presentar, com a treball d'investigació del programa de doctorat de sociologia (UAB), una recerca de caràcter eminentment teòric sobre el tema que més endavant va

¹ Treball fet en el marc del programa de doctorat de sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, i defensada el 22 de juny de 1994. El tribunal, format pels doctors Joan Estruch (president), Salvador Giner, Jordi Berrio, Xan Bouzada i Enric Saperas, va atorgar la següent qualificació: Apte *Cum Laude* per unanimitat.

esdevenir l'objecte del meu treball de tesi. Quan aleshores em disposava a iniciar el treball de recerca —treball preliminar a la realització de la tesi— m'havia fet el propòsit de centrar-me en el tema de la distinció, i, més concretament, de la *distinció cultural*. La meua pretensió era, aleshores, fer un estudi bibliogràfic a partir d'una tria de les principals obres escrites sobre la qüestió. En principi, doncs, el meu programa representava fer un seguiment i un balanç crític de les principals aportacions fetes a l'estudi de la distinció.

Des d'una perspectiva sociològica, i en bona mesura gràcies als treballs de Pierre Bourdieu (Bourdieu, P., 1979), es tendeix a subratllar els processos de diferenciació i distinció cultural en les societats modernes. Es tracta d'una perspectiva "vertical"² que permet explicar els estils de vida i les formes de consum cultural en termes de vinculacions de classe i de relacions de poder. Es tracta, sens dubte, d'un aspecte substancial de tota cultura, que permet explicar —per exemple— la rellevància social assolida pel *Gran Teatre del Liceu* com a àmbit de reunió dels sectors més "distingits" de la burgesia catalana. L'aportació dels autors que analitzen els consums culturals en termes de relacions de poder i de *violència simbòlica* és, sens dubte, important. Tanmateix, es tracta d'una *perspectiva parcial i unidireccional* que en el cas de Pierre Bourdieu presenta algunes limitacions fonamentals ja que, des d'aquesta perspectiva, *no es contempla la dimensió "horitzontal" o comunitària i el caràcter "expressiu" dels fenòmens culturals*.

84

De la distinció a la massificació cultural

Encara que es parli força de distinció, la realitat és que la major part d'autors, inserits dins els principals corrents del pensament sociològic o de disciplines afins, no parlen en termes de distinció cultural, sinó que parlen, més aviat, en termes de massificació cultural o de *cultura de masses*.

Quan vaig iniciar els meus estudis vaig adonar-me que una recerca bibliogràfica sobre la distinció era dificultosa per l'escassetat i la dispersió dels títols. Això obligava a regirar intensivament, i a cercar amb molta cura, diverses fonts bibliogràfiques. Aquest inconvenient inicial, però, és el que en una etapa més avançada va encoratjar-me a tractar, també, el tema de la distinció en el treball

² GINER S. (1996); FLAQUER LL.; BUSQUET J.; BULTÀ N., *La cultura catalana, el sagrat i el profà*, Edicions 62, p.12-15.

de tesi, ja que la bibliografia (encara que més àmplia de la que jo pensava en un principi) era relativament assequible.

La massificació i la cultura de masses era, en canvi, un tema que —si se'm permet l'expressió— havia estat tractat d'una manera massiva. És impressionant, en aquest sentit, la gran quantitat de treballs i estudis fets, provinents de tradicions teòriques diverses i de distintes disciplines, que parlen de cultura de masses, *mass media*, consums culturals, etc., i que lògicament posen l'accent en el caràcter homogeneïtzador de la cultura contemporània. Si voleu fer-ne la prova podeu anar a qualsevol de les biblioteques de les facultats de Ciències de la Comunicació. Així, doncs, la principal dificultat que ha presentat la qüestió de la massificació era, contràriament, fer una bona tria dels principals textos antològics. Curiosament, però, hi ha —fins i tot en anglès— pocs treballs de síntesi sobre aquesta temàtica i els pocs que hi ha són un xic antics³.

Vist amb una certa perspectiva, sembla molt simptomàtic que la major part d'aportacions que s'han fet sobre la cultura en la societat moderna, tant els autors que parlen en termes de *cultura de masses* com els autors que parlen en termes crítics de la *indústria cultural*, posin l'accent, sobretot, en el caire massiu de la cultura moderna. La concepció de la societat com a *societat massa* ha impregnat les darreres dècades —i en part encara hi incideix— en la majoria d'anàlisis o interpretacions filosòfiques i sociològiques, sobre la societat i sobre la cultura contemporània. Des d'aquesta perspectiva s'ha fet alguna de les contribucions més brillants i més incisives sobre la cultura moderna⁴. Tanmateix, es tracta de treballs que, des d'una perspectiva sociològica i tal com vull demostrar en el treball, presenten considerables limitacions.

3. L'estructura del treball

En aquest treball es realitza, doncs, un examen crític dels discursos que interpreten la cultura moderna quasi exclusivament

³ Hi ha una important antologia d'articles que es va editar originàriament l'any 1957 als EUA, i fou revisat i reeditat l'any 1971. (ROSENBERG Bernard & WHITE David.M. (Editors) (1957), *Mass Culture, The Popular Arts in America*, The Free Press, Grencoe).

ROSENBERG Bernard & WHITE D.M. (1971), *Mass Culture Revisited, The Popular Arts in America*).

⁴ A continuació, com a exemple, crec que es pot fer referència a dues obres emblemàtiques d'aquesta perspectiva: *L'home unidimensional* de Herbert Marcuse (1965); *L'espirit del temps* d'Edgar Morin (1962).

en termes de "distinció", però també respecte als que ho fan en termes de "massificació" cultural.

La primera part, *La crítica a la distinció*, significa una aproximació a les principals aportacions que s'han fet sobre la "distinció cultural". El principal objectiu és, després d'exposar-ne les principals aportacions, posar de manifest la complexitat, la diversitat i el caràcter relatiu i canviant en les formes de distinció. Sense ser un treball d'història (ni tampoc una història del pensament sobre la distinció) el que s'ha pretès és, fonamentalment, posar de manifest *els distints models sobre la distinció*. En aquest sentit s'ha considerat la importància de dues obres fonamentals: *The Theory of the Leisure Class* de Thorstein Veblen (1899) i *La distinction* de Bourdieu (1979). La crítica se centra molt especialment en els pressupòsits bàsics que fonamenten el "model de la distinció" de Pierre Bourdieu i al "model de la classe ociosa" de Thorstein Veblen. Al mateix temps, es recull l'aportació de Norbert Elias sobre les formes aristocràtiques de distinció en la societat cortesana (*Die höfische Gesellschaft*, 1969, i la distinció burgesa en l'obra d'Edmond Goblot: *La barriere et le niveau*, 1925). Tot això sense oblidar l'aportació important i suggerent d'autors com René König, que analitza el fenomen de la distinció en l'àmbit de la moda (König, R., 1971); Georg Simmel que estudia la distinció en la vida urbana moderna (Simmel, G., 1986) i Max Weber que tracta la distinció en el si de la tradició protestant (Weber, M., 1972).

La *massificació*, qüestió tractada a bastament per la tradició sociològica, és el tema que ocupa la segona part. *La Crítica a la massificació cultural* ha estat empresa de forma satisfactòria per diversos autors. Així doncs, a la segona part, faig una crítica a la noció de la *societat massa* que impregna la major part de discursos sobre la cultura moderna. Tracto de fer una síntesi i una revisió de les principals aportacions al tema i al debat sobre la cultura de masses que es van produir, particularment, en els anys cinquanta i seixanta (i que després s'ha reprès als anys vuitanta i noranta sobre modernitat i postmodernitat). Es constata el caràcter ideològic dels discursos sobre la *societat massa* (Martín-Barbero, J. 1987; Giner, S. 1976); Mannucci, C. 1971) i es vol desemmascarar *el mite de la cultura de masses* (Swingewood, A. 1978).

La cultura i la comunicació de masses a debat

Al mateix temps es fa un balanç crític dels debats sobre nivells de cultura que va produir-se, sobretot, després de la Segona Guerra Mundial i que descriu la cultura moderna en termes d'homogeneïtzació i massificació cultural. Anticipant-me a les conclu-

sions de la tesi, en aquest apartat exposaré les principals conclusions del meu treball, *La cultura i la comunicació de masses a debat (la posició de l'intel·lectual en l'anàlisi de la cultura)*⁵, que és, precisament, una revisió actualitzada de la segona part d'aquesta tesi doctoral.

En la majoria d'obres sobre la cultura de masses (les més emblemàtiques van ser escrites als anys cinquanta i seixanta) es feia un discurs general sobre les societats modernes (enteses com a *societat-massa*) i els seus processos culturals (entesos com a *cultura de masses* o *comunicació de masses*). La tesi o la idea central que és a la base de la majoria d'estudis i treballs —tret d'algunes notables excepcions⁶— és que a les societats modernes, en virtut dels imperatius tècnics i administratius en la producció, el control i la difusió cultural, s'esdevé un procés de creixent massificació que, segons la majoria d'autors, va acompanyat d'un procés d'empobriement i vulgarització cultural. Per aquests autors, la cultura de masses és —en contraposició a la cultura popular— una cultura artificial, mediatitzada, i creada per la *indústria cultural* o pels *mass media*. Es parla dels fenòmens culturals i es posen en relleu, sobretot, els processos tècnics de producció i difusió cultural; però sovint no es tenen prou en compte els processos d'apropiació i recepció social de la cultura. Mentre que l'anàlisi sobre la “cultura de masses” se centra en els grans mitjans de comunicació de masses, l'anàlisi sobre les formes de cultura popular centra l'atenció, en canvi, en la participació directa dels seus protagonistes, el seu arrelament i la seva expressió “espontània” vinculada a les pràctiques dels grups socials en l'àmbit de la celebració i de la festa. En moltes d'aquestes obres es constata que en la societat contemporània *la cultura de masses és la forma dominant de cultura*. La cultura de masses té un caràcter interclassista i tendeix a ocupar, o a suplantar, les formes tradicionals de la cultura popular, alhora que contribueix a diluir els elements característics de les cultures nacionals i les formes de l'alta cultura. Es posa l'accent, sobretot, en els processos de massificació i d'homogeneïtzació cultural; i encara

⁵ BUSQUET, J. *La cultura i la comunicació de masses a debat (la posició de l'intel·lectual en l'anàlisi de la cultura)*. Treball inèdit que ha obtingut el VIII premi de la comunicació de masses que convoca el Centre de Recerca de Comunicació de la Generalitat.

⁶ Ensenms amb aquesta tendència general, cal constatar l'existència de notables excepcions com, per exemple, l'aportació d'Edward Shils i alguns sociòlegs americans que reconeixen la pervivència de vincles comunitaris i formes d'agrupació al bell mig de la societat nord-americana que pot ser considerada *la societat-massa* per excel·lència.

que un dels temes més importants i recurrents és la qüestió dels *nivells de cultura*, aquesta preocupació amaga, precisament, un temor davant el risc de l'imminent procés d'homogeneïtzació cultural en una societat actual.

En la segona part de la tesi, es vol destacar, també, el que es pot considerar com una de les principals contribucions a l'anàlisi de la cultura contemporània. Així, es considera la contribució dels pensadors de l'Escola de Frankfurt sobre la *indústria cultural* (Adorno, T. W.; Horkheimer, M., 1944) i els processos de democratització cultural a l'era de la reproductibilitat tècnica (Benjamin, W. 1983). També es presenta l'aportació d'Edgar Morin (1962), que admet la dignitat de la nova cultura i reflexiona sobre els processos d'homogeneïtzació de la producció i dels consums culturals en les societats modernes.

També faig una presentació i un balanç crític del debat sobre els nivells de cultura que va produir-se, sobretot, després de la Segona Guerra Mundial. En aquest sentit, faig referència a la situació dels diferents nivells de cultura (la cultura popular tradicional, la *masscult & midcult* (MacDonald, D., 1960), el *kitsch* (Greenberg, C., 1939) i la *cultura hortera* (Bouzada, X., 1993) i la seva vigència dins de la societat contemporània. També es fa una presentació i un balanç polèmic de les crítiques formulades contra la *cultura de masses*. En aquest sentit s'analitza la famosa polèmica entre els "apocalíptics i integrats" (Eco, U., 1965) i es presenta el decàleg que resumeix les principals queixes (el memorial de greuges) contra la cultura contemporània. Al mateix temps, pel que fa als autors americans —com Alvin Toffler (1964), Edward Shils (1974) i Daniel Bell (1976)— es presenten els principals arguments en defensa de l'*expansió cultural* en la societat de masses. Finalment, el treball acaba amb una breu reflexió sobre la posició ambigua i el compromís dels intel·lectuals en l'anàlisi de la cultura moderna. Molts autors prenen partit sobre la "bondat" o la "maldat" de la *cultura de masses*. Els intel·lectuals, però, paradoxalment, estan mal situats per analitzar i descriure objectivament les circumstàncies culturals de les societats modernes: estan massa implicats per parlar-ne amb la distància i la serenitat que reclama tota perspectiva de coneixement científic o pretesament científic.

4. Conclusió: la dialèctica entre distinció i massificació cultural

Mentre que alguns autors parlen en termes de "massificació", altres parlen de "distinció", com si, aparentment, visquéssim en mons completament diferents. Amb aquest treball de tesi he volgut contribuir a la superació de la tendència a tractar per sepa-

rat aquests dos aspectes consubstancials a la vida cultural. Es tracta d'un fenomen subtil. No podem oblidar que alguns d'aquests estudis sobre "la cultura de masses" constitueixen sovint una interessant aportació, per activa o per passiva, al tema de la distinció cultural. La *distinció* i la *massificació* són dos aspectes del mateix fenomen, i alhora són dues maneres d'abordar-lo. Com ja va manifestar Tocqueville, les petites diferències només tenen importància allí on s'ha imposat una igualtat general.

El meu propòsit ha estat, sobretot, analitzar els discursos sobre la cultura moderna i el debat sobre els nivells de cultura, des del punt de vista de la integració i de la diferenciació cultural. La tesi principal d'aquest treball és que la cultura assoleix una doble funció aparentment contradictòria: d'una banda, la cultura és un vehicle de comunió i d'integració col·lectiva; i de l'altra banda, és un àmbit on es posen de manifest les diferències socials. Les formes de comportament i els trets específics que ens identifiquen com a membres d'un grup social determinat ens distancien, inevitablement, d'altres grups. La llengua —si se'm permet l'exemple— és un vehicle general de comunicació que serveix per facilitar la relació i fer avinents diferents nivells d'experiència. Tanmateix, fins i tot parlant un mateix idioma, pot haver-hi una sèrie de variacions o matisos en les formes d'expressió. La diversitat d'accents, la riquesa de vocabulari, etc., estan més o menys relacionats amb l'existència d'una gran diversitat de grups socials i sovint reforcen unes relacions jeràrquiques i de poder que no són socialment transparents. Aquesta diversitat, en casos límits, pot posar en perill l'acte mateix de la comunicació.

Aquesta dialèctica és inevitable en l'àmbit d'una societat on, malgrat l'afirmació d'uns valors democràtics, persisteixen múltiples formes de desigualtat. L'antinòmia fonamental que tractem transcendeix l'àmbit cultural. En aquest sentit, es pot dir que a les societats complexes és fàcil de constatar l'existència de tendències de caràcter contradictori: si d'una banda la societat tendeix a diversificar-se i a fer-se més complexa, al mateix temps pateix una sèrie de processos que porten a una major cohesió i homogeneïtzació interna.

El plantejament d'aquest problema no és pas nou. En aquest sentit pot ser útil, fins i tot, l'aportació de tot un clàssic del pensament social: Émile Durkheim. Aquesta aportació, tot i haver estat superada en alguns aspectes, és essencial —a la meua manera de veure— per comprendre la *dialèctica existent entre el fenomen de la divisió social del treball versus la identitat cultural en les societats modernes*. Com va assenyalar Franco Rositi a principis dels setanta, Durkheim té el mèrit d'haver sabut plantejar un dels aspectes més essencials i característics de la modernitat:

"Entre les imatges globals més arrelades de la societat industrial és possible destacar-ne un parell d'oposades: d'una banda, per a molts, la societat apareix com estructuralment orientada a produir una igualtat cultural i comportamental, la massificació o el conformisme generalitzat; de l'altra, són molts també els que hi veuen un elevat pluralisme i poliformisme, la fonamental inquietud, la contínua i fins obsessiva mudabilitat. Sens dubte, aquesta ambivalència pot ser afrontada a partir de formulacions sociològicament més correctes i més determinades; però no se li pot negar que, fins i tot quan era expressada en els seus termes més senzills i estereotipats, té el mèrit de descobrir immediatament una típica qualitat del nostre món social: la complexitat és tan important que disposa a la vegada de poderosos mecanismes d'uniformació i de freqüents processos de diferenciació".⁷ Cal, doncs, analitzar les formes de consum en general i del consum cultural en particular, tenint present que allò que anomenem cultura de masses és la forma hegemònica de cultura. El "consumisme" que impera en la nostra societat, en molts casos comporta un estil de vida igualitari i l'erosió de les jerarquies de la cultura tradicional. Aquest fenomen d'homogeneïtzació cultural va molt lligat a la *mundialització* de l'economia i de l'expansió d'uns models culturals determinats que s'imposen a escala mundial. Cal, però, destacar el caràcter ambivalent i contradictori de la cultura contemporània: alhora que fomenta un innegable procés d'homogeneïtzació social i redueix les diferències d'*estatus* entre els individus, al mateix temps estimula l'aparició de noves formes de diferenciació social i cultural que van lligades, en el nostre àmbit, a la persistència i a la defensa d'una identitat cultural diferenciada com a poble. En resum, doncs, aquest treball és una reflexió teòrica sobre el consum i els gustos culturals en les societats contemporànies i, més específicament, una anàlisi del consum cultural, els gustos i l'estil de vida, com a font d'identitat i/o de diferenciació social. Aquesta és, segons la meua opinió, la dialèctica essencial que cal abordar quan es tracta sobre els consums i les formes d'identitat cultural en les societats modernes: la cultura actua com a element d'integració i de cohesió, i alhora com a element de diferenciació social.⁸ No es pot, però, parlar de cultura en abstracte. La cultura té un paper

⁷ ROSITI, F. 1980 (1971), *Historia y teoría de la cultura de masas*, p.151 (Versió original: *Contraddizioni di cultura*, p.59-74).

⁸ Aquest no és el lloc per aprofundir en el tema. La constatació d'aquestes tendències contradictòries no és un tema resolt des del punt de vista de la teoria sociològica contemporània; més aviat es tracta d'una discussió oberta, la resposta a la qual varia segons el marc teòric i la metodologia d'anàlisi. Aquestes tendències que —per exemple— es donen a l'àmbit de l'estructura productiva, es troben, també, amb especial intensitat i de forma particularitzada en l'àmbit cultural.

essencial en la configuració de les identitats dels grups socials. Quan, sociològicament, parlem de cultura, ens hem de remetre a grups socials concrets o, fins i tot, a individus que són els autèntics protagonistes o portadors (*Trägers*) de les diverses manifestacions culturals. Cal estudiar aquests grups socials concrets tenint-ne present la seva ubicació en un temps i en un espai concret.

Encara que el plantejament de la tesi té una dimensió clarament teòrica, val a dir que la resposta als interrogants que es plantejen solament podrà ser satisfactòria a partir de treballs de recerca empírica, treballs que en el nostre país encara són una assignatura pendent.

Resum:

L'objecte d'aquest article és fer una breu presentació del meu treball de tesi que tracta sobre el fenomen de la democratització cultural en les societats modernes i que es titula *La dialèctica entre la distinció i la massificació cultural*. El meu propòsit és —encara que sigui *a posteriori*— explicar o fer una reconstrucció de la tesi i la seva gènesi: les motivacions en l'elecció del tema, l'estructura i les principals conclusions del treball.

 91

Jordi Busquet: Professor de la Facultat de Ciències de la Comunicació de la Universitat Ramon Llull. Premi de la Comunicació de la Generalitat de Catalunya.

Bibliografia:

ADORNO T W; HORKHEIMER 1987 (1944), *La dialèctica del il·luminisme*. Editorial Sudamericana, p.146-200. (Versió original: *Dialektik der Aufklärung*, New York)

BELL, D. 1977 (1976), *Las contradicciones culturales del capitalismo*, Alianza universidad, Madrid, 1977. (Versió original: *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books, New York, 1987).

BENJAMIN, W. (1983), *L'obra d'art a l'època de la seva reproductibilitat tècnica*, Edicions 62, Barcelona, p.33-71.

BOURDIEU, P. 1988 (1979), *La distinció (Criterio y bases sociales del gusto)*, Taurus, Madrid, p.597. (Versió original: *La Distinction, Critique sociale du jugement*, Minuit).

BUSQUET, J. *La cultura i la comunicació de masses a debat (la posició de l'intel·lectual en l'anàlisi de la cultura)*. Treball inèdit que ha estat objecte del VIII premi de la comunicació de masses que convoca el Centre de Recerca de Comunicació de la Generalitat.

DIMAGGIO, P.; USSEM, M. (1978), "Cultural Democracy in a Period of Cultural Expansion", *Social Problems*, núm. 26, p.179-197.

COSER, L. 1968 (1965), *Hombres de ideas*, FCE, México, p.386. (Versió original: *Men of Ideas. A Sociologist's View*, The Free Press, Nueva York).

ECO, U. 1988 (1965), *Apocalípticos e integrados*, Lumen, Barcelona, p.360. (Versió original: *Apocalittici e Integrati*, Bompiani, Milano).

GINER, S. 1979 (1976), *Sociedad masa: Crítica del pensamiento conservador*, Península, Barcelona. (Versió original anglesa: *Mass Society*, Martin Robertson, Londres)

GINER, S.; FLAQUER, LL.; BUSQUET, J.; BULTÀ, N. (1996), *La cultura catalana, el sagrat i el profà*, Edicions 62.

GREENBERG, C. 1969 (1939), "Vanguardia y Kitsch". A: D.BELL (et al.), *La industria de la cultura*, Alberto Corazón, Madrid, p.195-214. (Versió original: *Avant-Garde and Kitsch*, *The Partisan Review*, Oct-1939, Dial press).

LAMONT, M. (1992), *Money, Morals and Manners (the Culture of the French and American upper-middle class)*, The University of Chicago Press, Chicago.

LIPOTVETSKI, G. 1990 (1987), *El imperio de lo efímero*, Anagrama, Barcelona. (Versió original: *L'Empire de l'éphémère, La mode et son destin dans les sociétés modernes*, Gallimard, Paris).

MACDONALD, D. 1969 (1960), "Masscult & Midcult". A: BELL D. (et al.), *La industria de la cultura*, Alberto Corazón, Madrid, (Versió original: "Masscult & Midcult", *Partisan Review* núm. 4)

MANNUCCI, C. 1972 (1971), *La sociedad de masas*, Corregidor, Buenos Aires, 1972, p.256. (Versió original: *Società di massa*, Edizioni di comunità, Milán)

MARCUSE, H. 1968 (1964), *L'home unidimensional*, Edicions 62, Barcelona (Versió original: *One-dimensional Man*, Beacon press, Boston).

MARTÍN-BARBERO, J. (1987), *De los medios a las mediaciones (Comunicación, cultura y hegemonía)*, Gustavo Gili, México, pp.300. (Versió anglesa de E. FOX: *Communication, Culture and Hegemony*, "Introducció" de SCHLESINGER P., Sage, Londres, 1993)

MORIN, E. 1966 (1962), *El espíritu del tiempo (Ensayo sobre la cultura de masas)*, Taurus, Madrid, p.246. (Versió original: *L'esprit du temps. Essai sur la culture de masse*, Editions Bernard Grasset, Paris).

KÖNIG, R. 1972 (1971), *Sociología de la moda*, A Redondo Editor, Barcelona, p.234. (Versió original: *Macht und Reiz der Mode*, Econ verlag).

ROSENBERG, B. & WHITE, D. (Editors) (1957), *Mass Culture, The Popular Arts in America*, The Free Press, Grencoe. (ROSENBERG Bernard & WHITE D.M. (1971), *Mass Culture Revisited, The Popular Arts in America*, The Free Press, Grencoe).

 93

ROSITI, F. (1971), *Contradizioni di cultura: Ideologie collettive e capitalismo avanzato*, Guaraldi, Bologna.

SHILS, E. 1976 (1974), *Los intelectuales en las sociedades modernas*, Ediciones tres tiempos, Buenos Aires, p.327. (Versió original: *The intellectuals and the power*, Chicago).

SIMMEL, G. 1986, "Las grandes urbes y la vida del espíritu", *El individuo y la libertad*, Península, Barcelona, p. 247-262 (Versió original: *Das Individuum und die Freiheit*, Wagenbach, Berlin (West)).

SWINGEWOOD, A. (1978), *The Myth of Mass Culture*, Macmillan, Londres. (Versió castellana: *El mito de la cultura de masas*, Premiá Editora, México, 1987).

TOCQUEVILLE, A. 1984 (1840), *La democracia en América II*, Sarpe, Madrid. (Versió original: *De la démocratie en Amérique*, NRF Gallimard, Paris, 1835-1840).

TOFFLER, A. 1967 (1964), *Los consumidores de cultura*, Siglo Veinte, Buenos Aires. (Versió original: *The Culture Consumers*, St. Martin's Press, New York).

TRESSERRAS, J.M.; MARÍN, E. (1994), *Cultura de masses i postmodernitat*, Edicions 3 i 4, València.

VEBLEN, T. 1944 (1899), *Teoría de la clase ociosa*, Fondo de Cultura económica, México, p. 406. (Versió original: *Theory of the leisure class*, Houghton Mifflin Company Boston, 1973)

WEBER, M. 1972, "Las sectas protestantes y el espíritu del capitalismo", *Ensayos de sociología contemporánea*, Martínez Roca, Barcelona. (Versió original: "Die Protestantischen Sekten und Geist des Kapitalismus", *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Vol I, p. 207-236)

GINER S. (1996); FLAQUER LI.; BUSQUET J.; BULTÀ N., *La cultura catalana, el sagrat i el profà*, Edicions 62, p. 12-15.